

Iluminacija „Rolandine” iz zbirke zagrebačke Metropolitane

Među mnogobrojnim ukrašenim rukopisima bogate Metropolitanske knjižnice ističe se u skupini pravnih kodeksa mala »*Rolandina*« ne samo glasovitim tekstom slavnog *Passengerija* nego i sugestivnim ilustracijama, pa i odmjerenim skladom likovne opreme svojeg neočekivano skromnog formata.

Autor djela je glasoviti bolonjski pravnik iz XIII st.¹ koji se spominje godine 1234. u matrikuli bolonjskih notara;² kasnije je i doktor notarske vještine. Bio je vrlo cijenjen kao pravnik, iako nije postao doktor i u tom umijeću. *Rolandino de' Passengeri* osnovao je čak vlastito sveučilište koje je pohađalo mnogo đaka. Godine 1284. (sedam godina nakon što je završen prijepis zagrebačkog primjerka *Summe*) izabran je prvim prokonzulom notara. Umro je u dubokoj starosti od 93 godine.³

Summa artis notarie, glavno Rolandinovo djelo poslužilo je kao uzor i ostalim radovima.⁴ Pisano je godine 1255.⁵ Podijeljeno je u četiri glavna dijela: ugovori, oporuke, pravni čini i formule obnavljanja dokumenata.⁶ Osim tog najglasovitijeg djela, namijenjenog praksi notara, Rolandino je napisao i njegovu praktičnu dopunu: *Traktat o notarskom umijeću*, gdje novim iskustvima dopunja sedam prvih poglavlja (I dio) *Summe*. Razumljivo je da su to djelo, tako usko povezano sa *Summom*, prepisivači i stampari najčešće zajedno izdavali. *Summa artis notarie*, na koju je *Passengeri* stavio svoje ime, pisana izvanrednom jasnoćom i naučnom strogosti, pružala je brojne vrlo precizne tehničke formulacije za pravne slučajeve pa se kao priručnik upotrebljavala još puna četiri stoljeća. Čak je vrlo brzo antonomastički stekla kratki naziv — *Rolandina*.

Pišući o *Passengeriju*, *Savigny*,⁷ a po njemu i naš *Pappafava*,⁸ nabraja Rolandinove rukopise u vezi s notarijatom koji su se sačuvali u nekim evropskim zbirkama. *Pappafava* tek površno navodi mjesta, a *Sa-*

¹ Rolandino je rođen god. 1207. u Bolonji. Otac mu se zvao *Ridolphino*, a majka *Fioretta*, pa se često i sam po njima nazivao *Rolandinus Ridulphini Florette de' Passaggieri*. Up. *Savigny F. C.*, *Geschichte des römischen Rechts in Mittelalter*, Heidelberg 1851, sv. V, str. 542–545. — *Pappafava Vl.*, *Rolandino Passaggeri*, Innsbruck 1888. — *Palmieri A.*, *Rolandino Passaggeri*, Bolonja 1933.

² *Massini Antonio di Paolo*, *Bologna Perlustrata*, Bologna 1650, str. 167, *Pappafava Vl.*, nav. djelo, str. 6.

³ *Massini Ant.*, nav. djelo, str. 168, spominje da je tijelo *Rolandina* bilo sahranjeno u Bolonji 13. listopada god. 1300.

⁴ Osim *Summe*, koju su zbog njezina značenja u pravnoj literaturi nazivali i *Diadema*, Rolandino je napisao i *Auroru*, zapravo komentar, odnosno *Apparatus Summe* koji seže do njezina V poglavlja; ostao je u fragmentu (vrlo mnogo prepisivan). Najviše vezan uz *Summu* jest *Tractatus notularum* u kojemu Rolandino dopunja svoje formule ugovora novim iskustvima. Izrazito mu je pravnog karaktera djelo *Flos ultimae voluntatis*. (U Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuva se inkunabula tog djela tiskana u Mlecima na početku XVI stoljeća.) S glavnim Rolandinovim djelom nije u vezi ni rukopis *De officio tabellionatus in villis vel castris*.

⁵ U zagrebačkoj *Rolandini* spomenuta je godina 1255. na poledini lista, a ta se godina spominje i u Talijanskoj enciklopediji *Trecani*. *Savigny*, nav. djelo, str. 542, pa *Paoli C.*, *Programma scolastico di paleografia latina e di diplomatica*, III sv., Firenca 1898, str. 55, spominju godinu 1256; taj podatak preuzima i *Pappafava*, nav. djelo. Nije mi poznato kako je došlo do te razlike; držala sam se podatka prema prijepisu zagrebačke *Rolandine* koji je ipak iz XIII stoljeća.

⁶ Navodeći godinu 1255. spomenuto je u Talijanskoj enciklopediji da je *Summa* bila podijeljena u 4 glavna poglavlja. *Savigny* i *Pappafava* spominju razdiobu u 10 poglavlja, o čemu govori i tekst uvoda u prijepisu zagrebačkog primjerka *Rolandine*.

⁷ *Savigny F. C.*, nav. djelo, str. 543.

vigny daje i poblize oznake biblioteka i inventarnih brojeva pod kojima su ta Passegerijeva djela pohranjena. On spominje u Nacionalnoj biblioteci u Parizu tri primjerka *Summe* s traktatom, a u Biblioteci st. Germain daljnja dva. U Rimu je našao također dva rukopisa *Summe* (Biblioteka Chigi i Vaticana), zatim spominje u Gorici i Bolonji po jedan primjerak, isto tako u Torinu, zatim u Beču, Bambergu, Leipzigu. Osim primjerka iz XIV st. što ga Savigny navodi u vlastitoj zbirci, on nije naznačio vrijeme nastanka i eventualnu iluminaciju ostalih citiranih rukopisa. Na žalost, nije mi bilo moguće skupiti poblize podatke o svim danas sačuvanim Rolandinovima rukopisima pa ni o onima koje je prije više od stotinu godina zabilježio Savigny. Prema znanju kojim raspolazem mogu reći da je većina sačuvanih *Summa* prepisana u XIV st., dvije su iz XV, a tek jedna iz XIII stoljeća. Ovaj najstariji primjerak *Summe* nabavljen 1915. za Biblioteku dell'Archiginnasio u Bolonji, prema podacima za koje dugujem zahvalnost direktoru te biblioteke dru Gino Nenzioniju, vrlo je skromno opremljen: tek s nekoliko floralnih inicijala.⁸ Direktor me upozorio i na primjerak *Summe* u istoj biblioteci dell'Archiginnasio pisan u XIV st., ukrašen historiziranim inicijalima što prikazuju likove osoba zabavljenih čitanjem ili pisanjem.⁹ U sveučilišnoj knjižnici u Bolonji čuvaju se daljnja 4 rukopisa *Summe* iz XIV st.;¹⁰ međutim nijedan od navedenih rukopisa nije potekao iz samostanske Biblioteke S. Salvatore koji je spomenuo Savigny. Ni primjerak iz XIV st. u Vatikanskoj biblioteci nema ilustracija osim vegetabilnih inicijala,¹¹ a isto tako ni bečki rukopis, u stvari *Aurora*.¹² Svih pet rukopisa Rolandine što ih Savigny spominje u Parizu potječu iz XIV st. i bez ilustracija su.¹⁴ U Torinu se nalaze čak dva rukopisa *Summe*, oba iz XV st. i bez ilustracija.¹⁵

⁸ Pappafava VI., nav. djelo, str. 8.

⁹ Direktor biblioteke dell' Archiginnasio dr Gino Nenzioni odgovarajući svojim dopisom (br. 653/V — 1969), na moj upit upozorava me da se izgubio trag *Summi* koju Savigny navodi u Biblioteci samostana San Salvatore; umjesto toga upozorava me na rukopis *Summe* B. 3297 iz XIII stoljeća koji je nabavljen za istu biblioteku godine 1915.

¹⁰ Za Biblioteku dell' Archiginnasio nabavljen je 1928. još jedan rukopis *Summe* br. B. 3917 iz XIV stoljeća; u njemu su samo historizirani inicijali s likovima pojedinaca u gesti govora.

¹¹ L. Frati, Indice dei codici latini che si conservano nella R. Biblioteca universitaria di Bologna, Firenca 1909, spominje 4 kodeksa *Summe* pod oznakama 147 (XIV st.), 1117 (XIV st.), 1178 (XIV st.) i 2404 (XIV st.).

¹² Stornajold C., Codices Urbinates latini, tom I 1—500, Rim 1902, str. 177 olim 269, iz XIV st. pergamena vel. 338—238.

¹³ Hermann H. J., Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento, 2. Oberitalienische Handschriften der Zweiten Hälfte des XIV Jhdts, Leipzig 1929, str. 128.

¹⁴ Pod inv. br. 4434 pohranjena je *Diadema de arte notarie* (410×250 mm) 108 ff, pisano na pergameni u dvije kolone, datirano sa XIV stoljećem. Boje su crvene i modre, bojom su ukrašeni samo inicijali, od kojih su oni koji počinju poglavlje istaknutiji. Br. 4592 sadržava *Rolandini Artis notariae* i *Auroru* (280×220 mm) u jednoj koloni; inicijali su crveni i plavi, datirano s XIV st. — Br. 4720 osim *Tabellionatusa* sadrži i anonimno djelo o notarskoj vještini pa ne dolazi u obzir za usporedbu. Rukopisi br. 976 i 946, koje Savigny spominje u Biblioteci St. Germain, također su iz XIV stoljeća. Za spomenute podatke dugujem zahvalnost *Leu Košuti*, pa mu na njegovoj pomoći i susretljivosti još jednom zahvaljujem.

¹⁵ Inventari dei manoscritti delle biblioteche d' Italia, sv. XXVIII Torino, Firenca 1922, inv. br. 1306 (H — V — 46), XV st. i br. 890, XV st.

Ni Savigny, a za njim ni naš Pappafava, nisu spomenuli rukopis Rolandine iz zagrebačke Metropolitanske knjižnice. Ne našavši mjesto u onom najglasovitijem i najčitanijem udžbeniku o rimskom pravu u srednjem vijeku, ostala je zagrebačka *Rolandina* za svjetsku javnost i dalje nezapažena.

I u nas se malo pisalo o tom zanimljivom djelu. Naš najbolji poznavalac Metropolitane, Kniewald, prvi ga je kratko prikazao u dva navrata¹⁶ ističući u sažetim prikazima neobičnost likovne opreme tog djela koje datira s kraja XIV, odnosno s početka XV stoljeća. I Markov je spomenuo *Rolandinu* s osnovnim podacima ne ulazeći u njezino datiranje.¹⁷ Ni jednom ni drugom nije pošlo za rukom da otkriju kojom prilikom i na kakav je način taj dragocjen rukopis ušao u sastav Metropolitanske knjižnice.

U najranijim popisima inventara zagrebačke katedrale iz XIV i XV st.,¹⁸ gdje je u skupini *Juridica* spomenuto 9 rukopisa pravnog sadržaja, taj notarski priručnik nije doslovce naveden. U to je vrijeme *Rolandina* bila već toliko poznata da se teško može vjerovati kako bi je prepisivač samo naveo »*unum alliuud speculum iuris*«. ¹⁹ Ni Kniewald ni Markov stoga ne označuju vrijeme kad je rukopis ušao u sklop Metropolitanske knjižnice; prvi pretpostavlja da je donesen izravno iz Bolonje s ostalim rukopisima pravnog sadržaja, a Markov samo općenito govori o tome kako se inventar knjižnice povećao u prvom redu ostavštinama kanonikâ i biskupâ. Da se *Rolandina* već u srednjem vijeku upotrebljavala u našoj zemlji, potvrđuje podatak iz godine 1435. gdje se spominje jedan primjerak *Summe* u Ostavštini Petra Petronje u Splitu.²⁰

Zaključujući po sadržaju vrlo starih zapisaka na marginama, djelo se nalazilo, barem u XIII i XIV st., u posjedu pravника vrlo vještih svojem zanatu koji su se priručnikom kritički služili, ali s time dakako nije rečeno da su u to vrijeme djelovali baš u Zagrebu. Možda je od druge polovine XVII st. rukopis ipak bio u sklopu Metropolitane, jer njegov uvez nosi neka obilježja kodeksa te knjižnice koji su u ono vrijeme i na sličan način bili uvezani.²¹

Prvi siguran podatak da se *Rolandina* nalazila u sklopu Metropolitanske knjižnice donosi mladi Josip Nikola Kovačić u svojem Katalogu²² rukopisâ Katedralne

¹⁶ Kniewald D., Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 279, Raz. VI, Zagreb 1944, str. 91, i u Minijatura u Jugoslaviji, Muzej za umjetnost i obrt, april—juni 1964, str. 291.

¹⁷ Markov A., Metropolitanska knjižnica, Zagreb 1945, Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke biskupije, 1094—1944, str. 519.

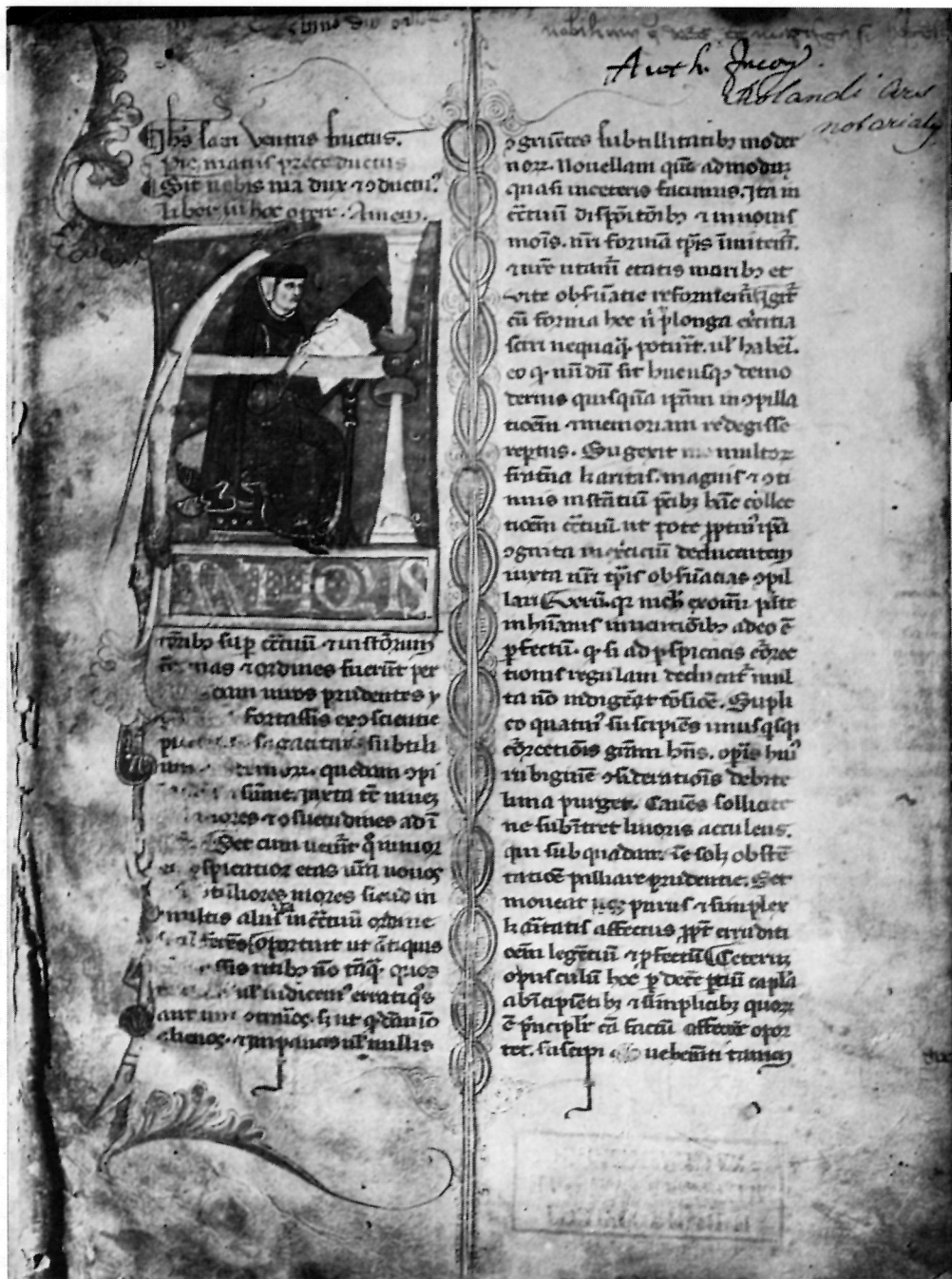
¹⁸ Kniewald D., Najstariji inventari zagrebačke katedrale, Starine JAZU, 43. knj., Zagreb 1951, str. 66.

¹⁹ Ibid., inv. br. 129.

²⁰ Fragmenta Quaternarum civitatis spalatensis de annis 1435—1579. Rukopis u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti pod inv. br. II d 155; na 18. str. god. 1435. zapisana je među ostalim knjigama u inventaru *Petra Petronje* i »*Summa Rolandini in bona carta*«.

²¹ Jurić S., Zbirka inkunabula Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, god. VIII (1962), br. 3—4, str. 120, bilj. 37.

²² Kovačić J. N., Memoria solemniss restorationis Archivi episcopatus Zagrabiensis, a. D. 1815, dodatak: Parergon de memorabilibus cumprimis codicibus manuscriptis Bibliothecae episcopatus almae ecclesiae Zagrabiensis. Rukopis u zbirci Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu.

1 Prva strana Rolandine zagrebačke Metropolitane (MR 109) s uvodnim tekstom i historiziranim inicijalom A(d). (XIII stoljeće). Snimljeno pod filtriranim UV-zrakama (λ. 350).*

knjižnice koji je popisao godine 1815. U skupini pravnog sadržaja pod rednim brojem 3 i pod inventarnom oznakom Cl. V. 229 Kovačić opisuje Rolandinu kao »Formulae solemniss de jure cum arte notarijali. Explicit Summa Magistri scripta manu Joannis Turigani Notarii in 4° cod. membr.«

Nakon petnaest godina Rolandina ulazi u novi popis rukopisa Metropolitane: ovaj puta s imenom autora, ali ponovno pod drukčijim naslovom. S. E. L e d i n s k i, razvrstavajući u svojem katalogu koji je pisao godine

1830.²³ rukopise abecednim redom, naveo je u skupini pod slovom »R« Rolandinu s ovim zanimljivim opisom: »Rolandus, Ars notariatus, in membrana foliorum 116²⁴

²³ Ledinski S. E., Catalogus manuseriptorum Bibliothecae Cathedralis ecclesiae Zagrabienensis, 1830. Čuva se u Trezoru Nacionalne sveučilišne knjižnice, sg. MP 4 pod oznakom R (stari inv. br. 71-b-7).

²⁴ Opisujući Rolandinu Ledinski je preuzeo staru paginaciju sa 116 strana, koja nije točna jer ima zapravo 125 folija. Dok je originalna paginacija, ako je postojala, vjerojatno nestala obrezivanjem, kasnija paginacija koju navodi Ledinski ide proizvoljno ovim načinom: str. 20, 23, 38, 50, 69, 80 (ova oznaka je na 90. listu) 100 (ova je brojka na 110. foliji) i 116 (ovaj je broj zabilježen na posljednjem, 125. listu).

* Fotografije snimio: Nino Vranić

2 Ilustracija poglavlja o mirazu, *Rolandina*, str. 23.

duabus columnis in novem capitulis initio adsunt figurae coloribus distinctae homines repraesentantes, litterae initiales titulorum jam rubrae jam coeruleae lineis coloratis exornatae semper occupant marginem foliis in textu quoque coloribus dictis distinctiones sunt tituli rubri character quadratus minor rufescens in lateribus notaciones. Conservatus bene exceptis ultimos duobus foliis utanque abrasis ubi nomen authoris, scriptoris et annus aderant vestigiis.»

Prilikom nove numeracije inventara Metropolitane²⁵ s oznakama koje i danas nosi, *Rolandina* dobiva broj Mr. 109 s imenom autora, ne više Rolandus kao kod Ledinskoga, nego Rolandinus, ali je i dalje kao naslov djela zadržan opći naslov *Ars notariatus* što ga je, čini se, stavio Ledinski.

Iz ovog historijata *Rolandinovich* »metamorfoza« u inventarima Metropolitane saznajemo ipak da je prvi djelo naveo točno po naslovu *Summa*, iako mu nije znao autora, mladi Kovačić godine 1815. On je tada još mogao pročitati i ime skriptora notara *Johannesa Turicanijsa*, dok se 15 godina kasnije Ledinski žali da se tek naziru imena autora i skriptora, kao i godina kad je završeno prepisivanje. Posljednja strana postajala je sve nečitljivijom zbog štetnih posljedica pre-maza taninom kojim se nesmotreno poslužio neki radoznao čitalac iz kraja XIX stoljeća. Nije stoga čudo što su zbog tih nejasnoća iskonstruirani naslov Ledinskoga prihvaćali dalje njegovi nasljednici, a po njima i stručnjaci koji su proučavali Metropolitano.²⁶

Možda nije na odmet da se još jednom zadržimo na analizi i utvrđivanju identiteta tog primjerka iz Metropolitanske knjižnice.

²⁵ Markov A., nav. djelo.

²⁶ Kniewald D., *Minijatura u Jugoslaviji*, nav. djelo str. 291, kaže: »Skriptor je zabilježen na f. 125 v »Scriptum a Johanne... notarii...«

Zagrebačka *Rolandina* počinje s kratkom dedikacijom (sl. 1) koja je točno prepisana za razliku od nekih primjeraka iz XIV st. (npr. onog koji se čuva u Vatikanu).²⁷

U sažeto i briljantno pisanom uvodu autor obrazlaže momente koji su ga ponukali na pisanje toga praktičkog priručnika, kao i razloge preglednosti i spretnosti čitanja zbog kojih se odlučio da djelo pisano godine 1255. podijeli na 10 poglavlja.

Prvo poglavlje (*De immobilium et mobilium rerum*, f. 1v—22v) odmah iza uvoda navodi primjere ugovaranja prodaje pokretnina i nekretnina u najrazličitijim okolnostima. U drugom su poglavlju (*De dote*, f. 23—26v) prikazane formulacije ugovaranja miraza u raznovrsnim imovinsko-pravnim slučajevima (sl. 2). Treće poglavlje (*De debitis*, f. 27—38) donosi oblike dugovanja, obećavanja naknade u slučajevima zaduživanja u trgovini s primjerima situacija i načinima njihove pravne formulacije. Četvrto poglavlje (*De cessionibus*, f. 38v—42v) utvrđuje mnoge oblike promjene vlasništva, darovanja, pa čak i slučajeve s hipotekama. Peto poglavlje (*De locationibus et conductionibus*, f. 42v—48v) iznosi primjere iznajmljivanja građevina, pojedinih prostorija u njima, načine iznajmljivanja zemljišta ili izdavanja poljoprivrednih kultura na eksploataciju. Šesto poglavlje (f. 48v—51) raspravlja o različitim kompromisima, slučajevima nagodbi i o njihovu formuliranju, kao i o odbijanju izvršenja pogodjenih obaveza (sl. 7). Sedmo poglavlje (f. 51v—59) razmatra pravne formulacije za brojne mogućnosti podređivanja tuđoj vlasti, o obavezama i ograničenju te vlasti u određenim okolnostima, o tutorstvu, o osobama i ustanovama koje imaju pravo na utvrđivanje modaliteta po kojima se podređuju vlasti drugoga. S tim primjerima ugovaranja završava prema prvobitnoj podjeli prva skupina.

Osmo poglavlje (*De ultimis voluntatibus*, f. 59v—68v) obrađuje niz pravnih formulacija koje su vezane uz umirućeg i uz njegove posljednje odredbe ili želje. Rolandinus ovdje pretpostavlja sposobnosti u osoba koje se ovlašćuju za sastavljanje oporuka, ističući primjere onih kojima to ne bi smjelo biti dopušteno. Po uzoru na rimsko pravo Rolandino posvećuje naročitu pozornost svjedocima oporuke i njihovoj vjerodostojnosti. Dok u prvotnoj podiobi ovo VIII poglavlje stoji izdvojeno kao zasebno II poglavlje, u zagrebačkom primjerku tek ovdje završavaju skupine formulacija o sastavljanju ugovora i pisanju oporuka, koje su — kako je na tome mjestu istakao autor — glavni predmet notarske vještine. Zato on tek ovdje, s ovim osmim poglavljem završava prvi dio namijenjen neposrednoj praksi notara.

Deveto je poglavlje (*De ordine iudiciorum*, f. 69—98) vrlo opsežno s teoretskim i općenitim razmatranjima o pravosuđu (sl. 10). U tekstu, koji je prema juridičkom redu raspoređen u tri dijela, objašnjavaju se najprije stariji oblici presuđivanja i izvršenja pravnih odredaba s kojima se notari susreću. Nakon što je dao definiciju presude i njihovu podjelu, raspravlja o tome što je sucima dopušteno, a što zabranjeno. Drugi dio ovog opširnog poglavlja govori o zločinima, donosi

²⁷ Stornajold C., *Codices Urbinales latini*, nav. djelo, str. 177, gdje je prepisano »savis« umjesto sacri kao u zagrebačkoj Rolandini.

pravne formule i njihove osude, interpretacije zločina prema izjavama svjedoka i načine obrane okrivljenog. Treći i posljednji dio tog odlomka razmatra nužnost utvrđivanja i postojanja odgovarajućih propisa po kojima suci mogu jedinstveno djelovati. Zanimljivo je Rolandinovo isticanje potrebe donošenja odredaba koje će pružiti sigurnost studija svima onima koji žele studirati. Deseto poglavlje (*De exemplificationibus et rectoribus scriptuum*, f. 105 — 110) donosi različite primjere pravnih dokumenata, njihovo vrednovanje u određenim slučajevima i mogućnosti njihova uspoređivanja. S tim poglavljem, uz nabožne riječi zahvale, autor: »ego Rolandinus«, završava drugi dio i time čitavu *Summu*.

U istom kodeksu i na istoj strani, dalje u slijedećem stupcu, pisano istom rukom počinje drugo djelo *Passegerija*: *Tractatus notularum*. Autor ga je zamislio kao dopunu *Summe*. U tekstu koji počinje riječima »*Tractaturi de arte notarie*«, a završava na 125v strani, *Passegeri* dopunjava svoje formulacije iz *Summe* novim varijantama u duhu suvremenih propisa i novim običajima notara, kratkim raspravljajima o definiciji ugovora, o modalitetima razvrgavanja i poništavanja starih ugovora, sklapanja novih, kao i o načinima odbijanja pravnih akata.

Završetkom *Traktata* ispisana je i posljednja strana zagrebačkog kodeksa s Rolandinovim notarskim zapisima.²⁸

*Explicit Summa Magistri
Rolandini de (Passegeri?)
..... (sl. 12)*

*Scriptum manu Johannis Turicani
notarii (civitatis?) bononiensis
anno domini millo duc...
septuagesimo septimo (indic)
quinta die septimo... (sl. 11)*

Zahvaljujući pomoći J. Stipišića, koji je uspio pročitati ime i jedva vidljiv zapis notara Turicanija pa čak i godinu 1277. ispod potamnjelog tanina — što nisu bili u stanju pod boljim uvjetima ni Kovačić ni Ledinski — možemo sada ustvrditi da se u Zagrebu nalazi jedan od najranijih i po tome vrlo rijedak i dragocjen prijepis *Summe* i *Tractata* koji je već godine 1277. bio završen, dakle još za života Rolandina (umro 1300. godine). Kako je djelo prepisivao notar Turicani iz Bolonje²⁹ vrlo je vjerojatno da je i sam Rolandino sudjelovao u redakciji svog teksta, tim više što su u raspodjeli izvršene izvjesne pregrupacije građe u odnosu na prvo djelo.

²⁸ Koristim se prilikom da na ovome mjestu zahvalim Zavodu za Kriminološka ispitivanja Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH koji je izvršio infracrvenu snimku posljednje stranice kodeksa (10.000 A), foto: Ivan Lukan. — Nikola Vranić obavio je ostale snimke u monokromnom svjetlu, filtriranom UV-svjetlu i zatim pod radentnim svjetlom. Snimke su vrlo uspjele pa su omogućile čitanje imena Rolandini. Na ovom mu mjestu još jedanput zahvaljujem.

²⁹ Ime notara *Johannesa Turicanija* nije zabilježeno u popisu notara Podestà e Notari di Bologna dal 1263 al 1463 (rukopis B. 1159 u Biblioteci dell' Archiginnasio u Bolonji); direktor Biblioteke dr Gino Nenzoni upozorio me da se u tom popisu ionako ne nalaze svi bolonjski notari, nego samo oni imenovani u uredu »Dei Memoriali«, gdje su se samo registrirali ugovori i ostali javni čini.

2a Makrosnimka nevjeste iz inicijala P(recedens) na 23. strani otkriva tehniku slikanja s karakterističnim krakelirama gvaša (1 × 2)

Uspoređivanjem sadržaja zagrebačkog rukopisa s citatima i primjercima *Summe* i *Traktata* u rukopisima i inkunabulama³⁰ proizlazi da je zagrebački *Ars Notariatus* cjelovit prijepis dvaju najglasovitijih Rolandinovih djela: *Summe* i *Traktata*. Kako je spomenuto, prepisivač na posljednjoj strani spominje naslov *Summa* i ime njezina pisca, koji se uostalom na kraju *Summe* naziva: »ego Rolandinus«.

Da ne bih unijela veću zabunu, stavila sam u naslovu ovog članka antonomastički naziv *Summe* — Rolandina. Mislim da bi tom dragocjenom primjerku iz Metropolitane ipak trebalo vratiti izvorne naslove *Summa Artis Notarie* i *Tractatus notularum*, kako ih je zamislio sam autor, već i zbog toga što onako proizvoljno postavljen naslov *Ars notariatus* može samo unijeti zabunu u jasno utvrđen opus Rolandina de' Passegerija.

Osim kulturnohistorijskog značenja zagrebačke su »*Formulae solemniss de iure*«, kako je s udivljenjem tu malu knjigu nazvao Kovačić, jednako dragocjene i zanimljive upravo po tom svečanom karakteru likovne opreme.

Rukopis je prilikom uvezivanja znatno obrezan izgubivši osim originalnog formata i dio za nas dragocjenih margina. Sada mu je veličina 220 × 160 milimetara. Po tim svojim izvanredno malim i neuobičajenim omjerima u usporedbi s ostalim u skupini juridičkih bolonjskih rukopisa prosječne veličine 430 × 260 mm, slični onome koje ima Salatielov *Ars Notarie* pisan u Bolonji također u XIII stoljeću (vel. 270 × 190 mm) i anonimn

³⁰ Orlandinus seu Rolandinus Rudolphinus Bononiensis, *Summa artis notarie*, Mutinae Balthasar de Structiis 1476, 110 ff. — Anonimno djelo *Ars notariatus* u zbirci Metropolitane s citatima iz Rolandinove *Summe*.

3 Ilustracija poglavlja o dugovanjima. Rolandina, str. 27v.

opusculus o notarijskoj vještini vel. 220 × 160 mm u Nacionalnoj biblioteci u Parizu.³¹

Rolandina ima razmjerno finu pergamenu s vezom po sredini preklopljene kože, slaganu u skupinama po 6 strana (3 lista), kako se vidi iz reklamacija na slijedećem snopu nemarno i vrlo abrevirano ponavljajući riječi iz prethodne skupine. *Traktat*, koji nije ilustriran ni tako pažljivo iluminiran kao *Summa* — prepisivan je u različitim skupinama sad po 6, sad po 8 listova. Tekst rukopisa raspoređen je u dva stupca, a kompozicija visine, širine, međusobnih razmaka i samih redaka utisnuta je okomitim i vodoravnim crtama u pergameni. Stupci obuhvaćaju po 37 redaka pisanih razmjerno širokom, zaobljenom knjiškom gotičkom minuskulom talijanskog tipa — glasovitim »*littera bononiensis*«. Rukopis, s brojnim kraticama i znakovima pokrate uobičajenima u notarskim zapisima, izveden je atramentom (željezna tinta), a sam kraj pisan je crnilom uz dodatak čađe (*encaustum*). Rubrike su izvučene cinoberom, češće minijem ili azurom, a isto tako i manji inicijali s biljnim pupoljcima u ponutrici (*fleurommé*) s crvenim, odnosno modrim filigranskim viticama. Skriptor je mjestimično označio minijatoru na margini veća slova koja treba ukrasiti.

Prostor između stupaca, ako već nije dijelom ispunjen filigranima majuskula, najčešće ostaje prazan. Jedino na naslovnoj strani, gdje počinje praktički dio *Summe* (sl. 1) i na 69. strani (sl. 10) gdje počinje njezin teorijski dio, stavljen je između stupaca u cijeloj visini nježan crvenomodri rubni motiv koji gore i dolje za-

vršava s viticama filigrana, ističući tako i likovnim sredstvima osnovnu podiobu *Summe*. Takav način nije prenesen na *Traktat*, koji je u dekoraciji ionako zapostavljen. Nije isključeno da je poput francuskih kodeksa i ovdje bila provedena paginacija (već zbog praktičke potrebe brzog snalaženja u tekstu, čemu je usmjerena iluminacija i ilustracija kodeksa), no to je tek pretpostavka, jer je rukopis upravo na tim mjestima obrezan.

Sav minijatorski ukras usredotočen je na *Summu* (f. 1—110), iako je i ovdje iluminacija provedena prvenstveno na stranama gdje se već nalaze ilustracije, a ove se odnose na devet poglavlja *Summe*. Njezino posljednje poglavlje (X), ukrašeno je tek ovećim crveno-modrim kaligrafskim inicijalom. Osnovna kompozicijska shema ostaje podioba na dva stupca kojoj se podređuje sav ukras strane. Nema glosa koje bi svojim slovcima uokvirivale tekst kako je to običaj u juridičkim rukopisima, a nema ni onog tamo tako karakterističnog prepletanja lišća s čudovištima.³² Ukrašujući glavna poglavlja *Summe* minijator odvaja ilustraciju teksta od inicijala, namjenjujući ovom posljednjem dekorativnu ulogu čak i kod historiziranih inicijala koji u svojoj ponutrici obuhvaćaju ljudske likove. I ilustracija i inicijal svuda se povode za širinom stupca.

Nježan lisnati ukras prati samo blijedoružičaste inicijale — vegetabilne i historizirane — spuštajući se, nadovezan uzlovima i nizom kuglica, sve do posljednjeg retka odakle se pupoljcima listova ili kratkim nitima filigrana prebacuje na marginu. Vješto svijane omče slova prate nježne fileature; iznimno samo na inicijalu naslovne strane svršavaju još i arkaički likom životinje. Sam inicijal povezan je sa slovima riječi koju započinje najčešće dvojnomo blijedoružičastom i tamnije ružičastom vinjetom gdje su slova ispisana bijelom bo-

³¹ Inventari, nav. djelo, vol. LXXV, Bolonja, Biblioteca comunale dell'Archiginnasio, B. 1484 Ars Notarie di Salatielle. I anonimni Opusculum de arte notaria koji se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, uvezan s Rolandinovima traktatom De Tabellionatus, ima sličan format 220×160, samo je ovdje tekst pisan u jednoj koloni.

³² Fava D., Tesori delle Biblioteche d'Italia; M. Salmi, La miniatura (Emilia e Romagna), Milano 1932, str. 282.

4. Historiziran inicijal s likom notara. Rolandina, str. 27v.

jom. Ona zajedno s inicijalom zauzima čitavu širinu stupca (60 mm). Ni inicijali kojih ima znatno više, jer označuju i neke bitne točke istog poglavlja, ni njihove ilustracije nikad ne prelaze širinu stupca, a svojom visinom dosežu najviše njegovu trećinu (50—60 mm) »Opening« jasno grade četiri stupca, a rubrike ili kaligrafski inicijali — sad crveni sad modri — usklađuju se s time ostavljajući tek malu površinu za ilustracije: na tom odmjerenom prostoru jasnoća i egzaktnost sadržaja nisu pomućene nijednim suvišnim detaljom, čak ni nježnim ukrasom fileatura koji se ponavlja u ponutrici svakog historiziranog inicijala. Isto je tako otpao vegetabilni ukras crveno-modrih listova koji neizostavno prati inicijale. Ovako lišena svake ornamentacije, ilustracija se upravo neobično doimlje, sažeta i jasna poput pravne formulacije koju intonira. Minijator stoga dosljedno luči ilustraciju od inicijala, bilo da ih odvojeno raspoređuje ili zbližuje, ali je pažnja i dalje usmjerena na sliku dok je inicijal sužen i smanjen ispod nje likovno i koloristički podređen: odatle se njegovo lišće jedva primjetno spušta prema margini i pravo je iznenađenje kad ovakvo listanje završi vriježom od ptičje glave (sl. 7).

Takvim rasporedom postignuta je izvanredna harmonija, svečanost i suzdržanost »openinga« gdje dominira ljepota ispisanog lista nepomućena bujanjem vegetabilnog ukrasa uz rubove; nestašluk fantastičnih likova istisnula je bjelina praznih margina, kasnije tek tu i tamo išarana žustrim vrlo abreviranim zapisima juridičkih primjedaba, a sve to još više ističe trijeznost i preglednost ovog priručnika namijenjenog praksi notara.

Najskromnijim oblikom inicijala redaktor je istakao manje važna mjesta u kodeksu. To su karakteristični crvenomodri kaligrafski inicijali. Neobično se doimlje i suviše skromna iluminacija *Traktata* koji

počinje s jednim jedinim inicijalom, i to ovog kaligrafskog tipa; a ipak s time ne počinje neki određeni tekst ili posebno poglavlje, nego posve zasebno djelo. Sva tri kaligrafska inicijala izvedena su finim cinoberom i plemenitim ultramarinom (umjesto uobičajenog minija i azura). U trbušastom dijelu slova koji je uokviren trilobnim ukrasom nalazi se uobičajen motiv biljnih pupoljaka (*fleuronné*) dok se izvan slova kovrčaju karakteristični crvenomodri, odnosno modrocrveni tanki filigranski ukrasi.^{32a}

Vegetabilni inicijali vezani su poput historiziranih samo uz ilustracije. Oni nose isti ukras crvenih i modrih palmeta koje se svijaju u njihovoj ponutrici gradeći ornamente. Među historiziranim inicijalima najveći i najraskošniji je onaj na naslovnoj strani (sl. 1). Unutar zoomorfog A(d) koji dijelom gradi lik fantastične izdužene ptice s pasjom glavom, sjedi razmjerno mlad notar s crnom kapicom koja simbolizira njegovo zvanje. Ogrnut je crvenim (cinober) plaštem koji se živo ističe na ultramarinskoj pozadini. Smjestio se na smeđoj klupi s karakterističnim izduženim jastukom bizantskog tipa. Na stalku pred njim, još kao u redovničkoj ćeliji, otvorena je knjiga u koju on ne zapisuje slova nego upire prstom u gesti tumačenja. Kniewald³³ u tom liku vidi samog Rolandina; to nije isključeno shvatimo li ga samo kao simboličan prikaz, jer je Rolandino u vrijeme ilustriranja tog ko-

^{32a} Dok su svi inicijali i ilustracije izvedeni vezivom gumiarabike, jedino je inicijal kojim počinje *Traktat* izveden vezivom bjelanca, što još jednom potvrđuje druge navike. Minijature ili inicijali izvedeni vezivom bjelanca očituju se na svojoj površini šupljikavom strukturom u obliku pjenušave mase, dok je boja vezana gumiarabikom mnogo homogenija s eventualnim krakelirama. Usporedi makrosnimke minijatura u *Roosen-Runge H., Farbgebung und Technik Frühmittelalterl. Buchmalerei II, Deutsche Forschungsgemeinschaft 1967.*

³³ *Kniewald D., nav. djelo, str. 291.*

5 Ilustracija poglavlja o darovanjima. Rolandina, str. 38.

deksa već bio prešao sedamdesetu. Iz zoomorfnog slova izbijaju mali listovi koji još podsjećaju na palmete, iako se već bujnije razlistavaju na vrhu. Sijedeći inicijal ove skupine, slikan na 23. strani, zanimljiv je, premda je znatno manji: P(*recedens*) s omčom koja na tamnomodroj pozadini nosi poput medaljona malo poprsje mladenke. Taj inicijal kojim počinje poglavlje o mirazu spušta se dugim krakom prateći cijelu dužinu stupca. Kratki listovi i stilizirane, gotovo sasvim izmijenjene palmete položeni su na modroj silhueti inicijala uokvirenoj bijelom fileturom; ovdje se svijaju oko stabljika koje se spajaju kuglicama. Žustro slikano poprsje na tamnomodroj pozadini inicijala označuje udavaču (sl. 2a), jer se o načinima ugovaranja miraza raspravlja u poglavlju koje s tim inicijalom počinje. Ovaj način još romaničke emilijske tradicije rado će ponavljati Neri da Rimini slikajući frontalna poprsja unutar inicijala. Treći historiziran inicijal, izveden na poleđini 27. strane, ponovno prikazuje lik notara, ovaj

6 Ilustracija poglavlja o iznajmljivanju. Rolandina Metropolitanane, str. 42v.

put u strogom profilu s karakterističnom crnom kapićom na glavi, koji uzdignute desnice objašnjava poglavlje o dugovanjima. I ovdje je sasvim podređen ukras nježnih stapki s lišćem koje završava s viticom ovijajući se oko stabljike. Na poleđini 48. strane ispod ilustracije nalazi se minuskulni h(*abetur*) s tamnomodrom ponutricom ukrašen bijelim fileaturama. U svojem polukružnom dijelu krije poprsje golobrada mladića u tričetvrt profilu uzdignute glave i neobično kratko šišane kose. Glavom okrenutom gore i pogledom uprtim u desnu scenu ilustracije on na neki način označava svoju vezu sa zbivanjem: očekuje ishod pregovora o nagodbi koje upravo vodi notar. Lijevi rub inicijala dodiruje izduženim kljunom ptica što vitkim vratom izvija iz lišća prateći lijevu stranu desnog stupca sve do margine gdje se razlistava u pupoljke. (sl. 7) Na sličan se način povezuje s ilustracijom i posljednji historiziran inicijal koji je prikazan na 69. strani. Visinu velikog I(*n*) modre pozadine s fileaturama prati lik vojnika što s malim okruglim štitom i toljagom stoji na daščici koju poput abaka dižu listovi skupljeni u kapitel. Ima kratke crne mekane čizme, kratak hiton trbušasto nabran u struku i žičanu navlaku umjesto šljema na glavi. Neobično nakrivljen promatra tužnu scenu u ilustraciji iznad sebe.

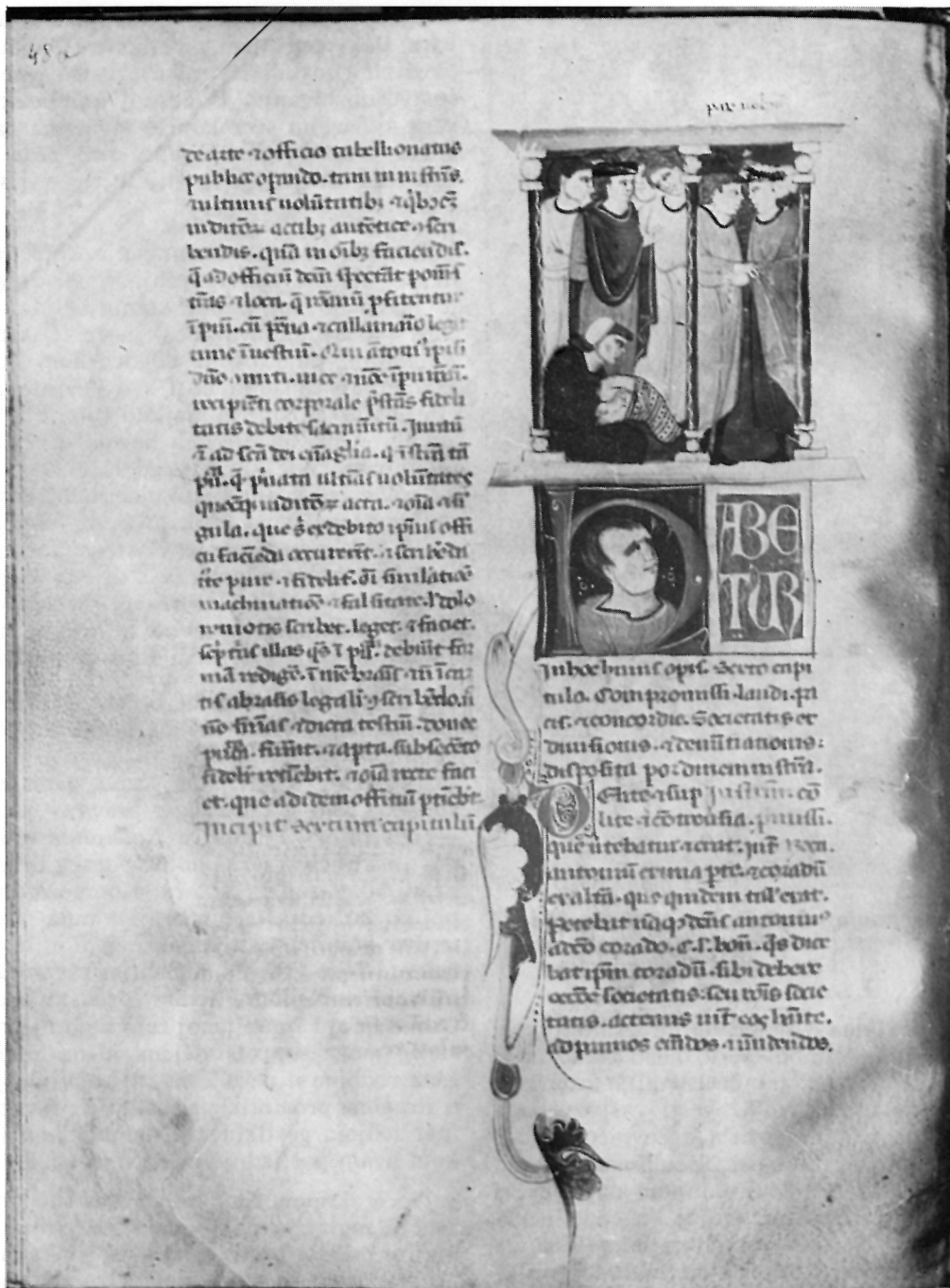
Osim uobičajenog repertoara iluminacije, originalno obilježje ovom kodeksu daju ilustracije, po svojoj koncepciji i ikonografiji u mnogim detaljima originalne i nove, čak i prema skupini prvih bolonjskih kodeksa pravnog sadržaja iz kojeg je rukopis potekao. Od 10 poglavlja *Summe* minijator je ilustrirao samo osam, što je razumljivo, jer su teme prvog i posljednjeg poglavlja bile manje prikladne za ilustraciju. Sve su slike približno iste veličine, a i komponirane su na isti način: s lijeva i desna omeđene su s kolumnama koje nose gredu, zatvarajući jedinstven dvodimenzionalan prostor, ili je scena sa stupićem po sredini odvojena u dva polja najčešće nejednake veličine.

Prva ilustracija (sl. 2) uvodi u raspravu o mirazu. U jedinstvenom prostoru odvojene su dvije grupe: lijevo uz građevinu nalik kuli koja simbolizira miraz, stoji zaručnica s ocem, a uz njih tabellione sav pogrbljen zapisuje u dugi rotul pojedinsti miraza na koje se otac upravo obavezuje. S druge je strane mladenac u pratnji notara. Kod ilustracija sličnog sadržaja, bilo da se odnose na ženidbu (kanonsko pravo)³⁴ ili na sklapanje braka (Justinijan, rimsko pravo), u sredini kompozicije dominira ličnost biskupa, odnosno cara-suca; s njezine desne strane u kodeksima kanonskog prava, odnosno s lijeve strane u rimskim kodeksima nalazi se mladenka s djeverušama dok joj je nasuprot mladenac praćen kumovima.³⁵ U zagrebačkoj *Rolandini* izbljedio je ne samo ritual sa svećenikom, djeverušama i kumovima nego i aulijski ceremonijal s carem sućem.³⁶ Ilu-

³⁴ Hermann H. J., Die italienischen Handschriften, nav. djelo, VIII/5, no. 59, f. 210. — Isti, *ibid.*, no. 76, f. 123 — *ibid.*, no. 86, f. 234.

³⁵ Hermann H. J., nav. djelo, no. 49 Justinianus, Institutiones cum glossis, f. 123. — Isti, no. 67, Summa in codicis Justiniani, str. 123.

³⁶ Hermann H. J., nav. djelo, no. 56 Justinianus imper. codicis libri novem priores cum glossa, f. 98. — *ibid.*, no. 57, Justinianus imp. Digestum novum cum glossis Francisci Accursii, f. 147. — no. 60 Justinianus nav. djelo, f. 92 v. — no. 67, Summa in codicis Justiniani, libros quinque proeres, f. 41.

7 Karakterističan »opening« Rolandine s primjerom spajanja ilustracije i inicijala. Ilustracija i inicijal odnose se na VI poglavlje koje raspravlja o nagodbama. Rolandina, str. 48v.

strator je odbacio sve zadržavši jedino oca obaveznog na miraz koji upravo precizira tabellione, dok se mladenac osigurava prisutnošću notara. Prazninu koja je preostala za iščezlim licima ispunjava jedino nježna igra ruku zaručnika s prstenom: ona postaje središte kompozicije unoseći toplinu zblizavanja i poeziju u suštinu tog pravnog čina.

I druga je ilustracija (sl. 3) riješena sažeto ponovno izostavljajući centralni lik suca. Prostor, iznimno odvojen arkadama, tumači dva bitna momenta u *Dugovanju*: izjavu dužnika o obavezi koju preuzima pred svjedo-

cima, notarom i tabellionom, i drugi: izvršenje obaveze vraćanjem duga pred notarom. U Justinijanovim kodeksima to je poglavlje ilustrirano scenom u sudnici uz skromnije ili bogatije scenske rekvizite, gdje se pred carem teatralno odvija čin vraćanja dugova; sasvim otraga, kao sporedna ali simultana radnja, prikazana je zakletva dužnika pred svećenikom ili sucem.

Tek u ilustraciji četvrtog poglavlja (sl. 5), koje raspravlja o ostavštinama i nadarbinama, prvi se put pojavljuje i sam sudac: kao u Justinijanovim kodeksima, smješten je u manji prostor i tu stoluje na klupi još

8 Ilustracija imenovanja tutora vezana uz vegetabilni inicijal S(unt). *Rolandina*, str. 51v.

bizantinskih oblika. Nema više krune imperatora-suca, čak niti crvenu kapicu, simbol suca, nego samo crnu baretu pravniku kao i notar: tek crveni plašt označava njegovo sudačko dostojanstvo. U gesti raspravljanja obraća se muškarcu koji mu pruža darovnicu praćen osobom na koju se taj tekst odnosi. Tabellione u prvom planu bilježi tok rasprave, dok se notar naginje iza svojeg klijenta. Ova je scena po svojoj koncepciji naj-sličnija ilustracijama rimskih zakonika, iako je minijator svojim originalnim razmještajem likova i njihovim kostimom dao i ovdje ličnu notu.

Ilustracija *poglavlja o iznajmljivanju* (sl. 6) zanimljiva je već po tome što su iz nje iščezla pravna lica (sudac i advokat) koji u ilustracijama Justinijanovih kodeksa pasivno promatraju scenu. Nije čudo što ih je lakonički ilustrator zagrebačke *Rolandine* izbacio kao statiste podijelivši aktere kao i u prvoj ilustraciji u dvije skupine protagonista: lijevo stanodavac uz simboličku građevinu i desno budući stanar. Oni pred svjedocima ugovaraju pojedinosti iznajmljivanja. Izvan estetskog prostora kompozicije tabellione prislonjen uz inicijal komentira ugovaranje.

Šesto poglavlje, *o nagodbama* (sl. 7), također je drukčije ilustrirano nego u Justinijanovim kodeksima. Ovdje se ponovno, umjesto svečane scene u sudnici, simultano odvijaju dva pravna čina (slično kao kod ilustracije *Dugovanja*). U lijevom prostoru notar upravo prisu-

stvuje pogađanju, okrenut svojem klijentu u gesti govora, dok pogrbljeni tabellione (likovni i pojmovni rekvizit iz rimskih zakonika) žustro piše, a svjedoci prisustvuju zbivanju. U desnoj kompoziciji notar razgovara s drugom strankom o formama nagodbe, dok razgovor prati njegov klijent, ovaj puta izvan estetskog prostora ilustracije i stiješnjen u ponutrici inicijala (sl. 7).

Skupina pravnih formulacija koje utvrđuju vrlo delikatne načine podvrgavanja vlasti drugoga, ilustrirana je neobično suptilnom kompozicijom imenovanja tutora (sl. 8). Pojava suca, inače rijetka u zagrebačkoj *Rolandini*, daje ovom odgovornom činu svečani ton zakona. Inscenacija nosi svu suštinu pravne formulacije: notar je između majke i tutora kojeg upravo predstavlja sucu; na dječaka ne upire prstom kao u Justinijanovim kodeksima, nego slobodno, nekonvencionalno nijansira svoju gestikulaciju nježno položivši ruku na glavu mališana (dok je tutor onaj koga pokazuje); tutor pak preuzimanje vlasti nad dječakom izražava toplinom skrbno prigrlivši dijete. Taj dualizam čiste pravne formulacije i ljudske bliskosti daje ovoj originalnoj ilustraciji posebno mjesto u inače monotonoj i suhoparnoj ikonografiji srodnog pravnog sadržaja.

I u slijedećoj ilustraciji (sl. 9) vrlo važne rasprave *o testamentu* vraća se ista atmosfera dualizma pravne neminovnosti i tjeskobe osjećanja. U tu inače toliko razrađenu i ponavljanu scenu, jednako u kodeksima rimskog kao i kanonskog prava — uz odar umirućeg — ilustrator zagrebačke *Rolandine* unio je više intimnosti isključivši ne samo bešćutnog bizantinca cara suca nego čak i samog notara. Kompoziciju, iako pravno i pojmovno jedinstvenu, ovaj je puta minijator podijelio u dva ambijenta nijansirajući u njima svjedoke oporuke u dvije grupe s različitim raspoloženjima. Između njih je tabellione, jedini predstavnik slova zakona. Osamljenoj i izgubljenoj ženi koja nježno dodiruje umirućeg muža suprotstavljena je na neki način uskomešana rodbina u neizvjesnosti, koja odvojena kolumnom, u drugom prostoru, prisustvuje pravnom činu zbnjujući svojom gestikulacijom tabelliona (pisara) što mukom hvata posljednje riječi umirućeg.

Treća skupina *Rolandine*, odnosno druga prema koncepciji zagrebačkog kodeksa, sa svojim teoretskim razmatranjima *O pravosuđu*, simbolizirana je posljednjom ilustracijom: za to je poglavlje uobičajen prikaz izvršenja presude. I ovdje je ponovno, umjesto pompoznog suđenja u sudnici sa sucem u središtu, radnja bez ikakvih scenskih rekvizita: odvija se na otvorenome. Sudac se u pratnji notara i okružen masom nagnuo prema krivcu izričući presudu. U toj sceni gdje umjesto imperatora dominira lik osuđenog nema ničeg suvišnog, pa čak ni uobičajenog lika tužiteljice s tekstom svoje optužbe, ona ionako svojim prisustvom u sličnim prizorima više unosi atmosferu odmazde nego izvršenja pravde, o čemu govori tekst. Za razliku od svih ilustracija tog poglavlja, gdje se obavezno javljaju zakukuljeni bratovštinari Milosrđa da bi prema presudi osuđenome odsjekil nogu, ovdje taj čin vrši vojnik zamahujući mačem umjesto sjekirom. Drugog zakrabiljenog bratovštinara koji podmeće toljagu pod nogu nadomješta opet vojnik sa štitom i toljagom, ali on prati izvršenje kazne već izvan prostora ilustracije, utisnut u inicijalu.

U taj hladni prikaz neumitnog izvršenja pravnog čina, lišen uz to dostojanstva cara, rječitosti tužiteljice, uplitanja crkvenih organizacija uz jedinu prisutnost izvršitelja-vojnika (koliko još rimskog duha!) titraj topline ljudskog unosi osuđenikova obitelj koja iznad samog izvršitelja mimikom užasa i boli suosjećaja sa stravom bijednika.

Ikonografski sadržaj ilustracija nužno je dio kompleksa rimskog prava na kojem se temelji i sam rukopis. Međutim, uspoređene sa skupinom ilustracija Justinijanovih djela, ove u zagrebačkoj *Rolandini* razlikuju se od njih već inspiracijom, određenim sentimentom i slobodom interpretacije suvremenih ikonografskih predložaka kodeksa rimskog prava. Ovdje se ne ponavlja od poglavlja do poglavlja suhoparno variranje personificirane iste sheme: zakonodavac — odredbe zakona, nego se likovno precizno i adekvatno formulira svaki slučaj posebno, i to iz drugog aspekta: pojedinac — izvršenje zakonskih propisa; ovo je obilježje naglašeno još i humanim nijansiranjem atmosfere ljudske sudbine koja se oko tog čina zapleće. To više nije domena suca, nego notara koji pronalazi rješenje i izlaz u zavrzlamama zakona i nije čudo da se njegov lik (s atributima pravника: crna bareta i zakonik) pojavljuje u ilustracijama istiskujući inače neizostavnu pojavu cara zakonodavca. Pa i svojim dualizmom razuma i emocije razlikuje se od uobičajenog naredbodavnog tona u ikonografiji Justinijanovih rukopisa.

Koncepcija ilustracija u potpunosti je usklađena sa samim sadržajem i specifičnom atmosferom Rolandinovih misli neobično naprednih i humanih koje su bile aktualne još četiri stoljeća nakon njegove smrti. Njegova su se djela i dalje prepisivala i štampala u svim kulturnim centrima Evrope. Rolandinov tekst u zagrebačkom rukopisu prepisivao je čak notar (Turičani iz Bolonje), i to znalacki, bez prepisivačkih grešaka i s drukčijom podjelom građe. Sve to upućuje na misao da se i sam Rolandino, kojemu je tada bilo već sedamdeset godina, savjetovao s prepisivačem. Nije isključeno da je ugledni i bogati pisac utjecao i na izbor slikara ilustracija kao i na njihov sadržaj. To znači da je djelo pisano i prepisano, iluminirano i ilustrirano u Bolonji, i to u posljednjoj četvrtini XIII st. Radi se upravo o razdoblju značajnih likovnih zbivanja u Bolonji kada se u lokalna i tradicionalna obilježja minijature infiltriraju importi neodoljive draži i gracije francuske minijature.

I u zagrebačkoj su *Rolandini* još nazočni za to vrijeme tako karakteristični arhaizmi emilijskog bizantinizma duečenta.³⁷ Na njih podsjećaju duboka tamnoodra pozadina na kojoj likovi zauzimaju cijelu visinu kompozicije,³⁸ pa motiv malog historiziranog inicijala s poprsjem³⁹ zaokruženim kao u tondu (sl. 2a) — na njih će se vratiti Neri da Rimini — pa zatim tipovi edikula, portici, kao i sama razdioba kompozicije kolumnama, iako ovdje bez nadgradnje s kupolama i tornjićima, sve to potvrđuje pretpostavku o bolonjskoj školi. Tu su nadalje i elementi bizantinskog namještaja,

9 Ilustracija sastavljanja oporuke. *Rolandina* str. 59.

detalji odjeće vojnika s kratkim hitonima, pa karakteristične skupine nabora na nekim draperijama koji sjećaju još na propise u bizantinskim slikarskim udžbenicima. Na francuski utjecaj koji se upravo u to vrijeme udomaćuje u Bolonji podsjećaju već sam »opening« sa dva stupca na svakoj strani, s karakterističnim rasporedom teksta i crvenomodrim rubrikama, rubnim ukrasom među stupcima, kaligrafskim (*fleuronné*) inicijalima. Na rutinu francuskih skriptorija sjećaju i sama tehnika izvedbe.⁴⁰ Tu je ponajprije karakterističan crtež

⁴⁰ Réau L., Histoire de la peinture au Moyen-âge, La miniature, Melun 1946, str. 22: »Minijatori se služe opakim bojama otopljenim u vodi uz dodatak gumiarabike.«

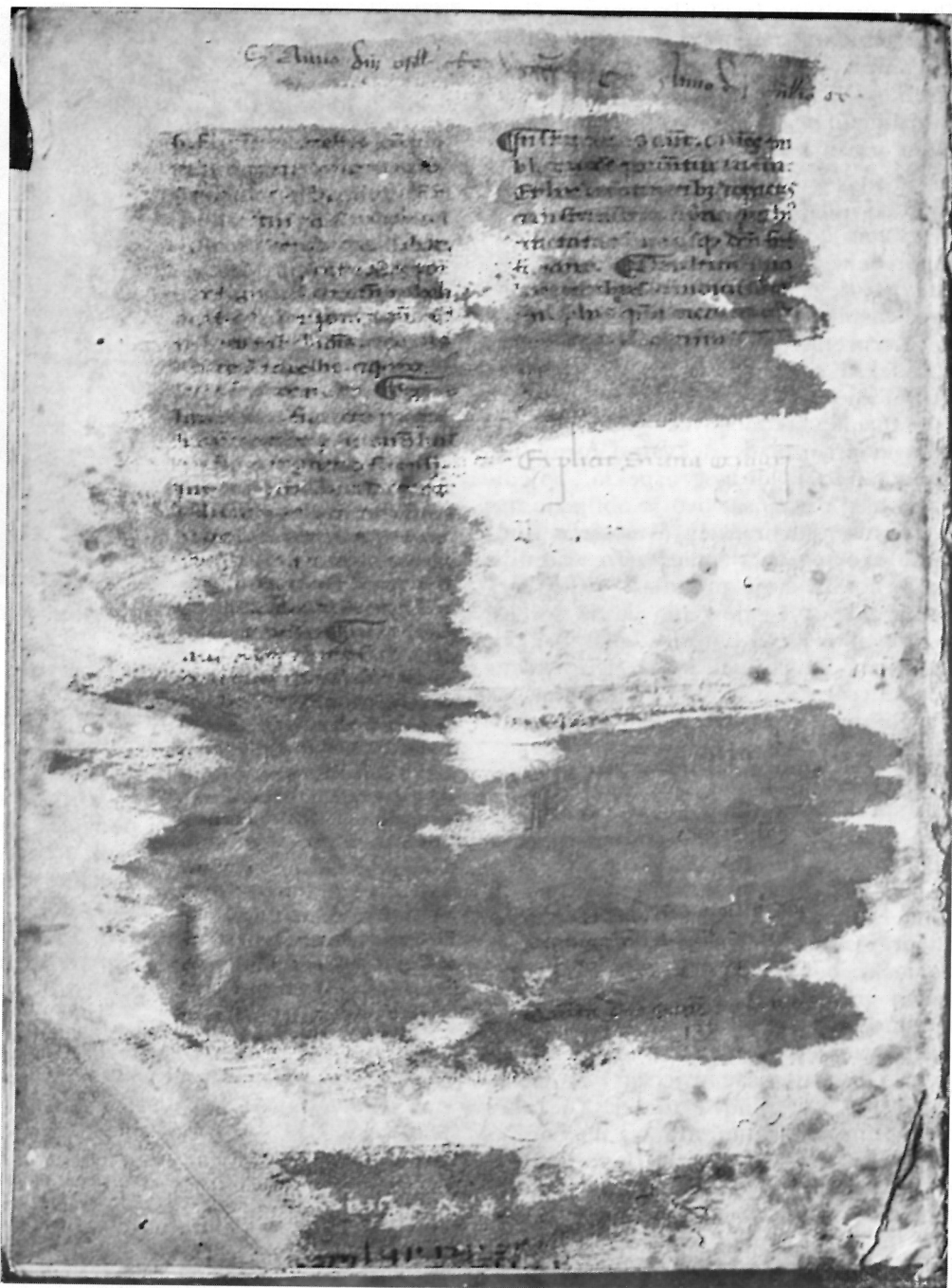
10 Ilustracija izvršenja presude. *Rolandina*, str. 69.

³⁷ Fava — Salmi, nav. djelo, str. 283. — Salmi, L' Enluminure, nav. djelo, str. 18. — Hermann H. J., nav. djelo, str. 48, 73.

³⁸ Quintavalle A. C., Miniatura a Piacenza, Venezia 1963, str. 59, 84.

³⁹ Ferrari M. C., Contributo allo studio della miniatura riminese, Bolletino d'arte, XXXI, pag. 455 (1938).

11 Posljednja strana Rolandine sa završnim riječima, imenima autora, skriptora i godinom (desni stupac). Površina oštećena premazom tanina

perom u sepiji izveden na samoj podlozi bez polimenta — koji je inače u tradiciji bolonske minijature. Boje su miješane tehnikom gvaša,⁴¹ što njihovu valeru daje karakterističnu svježinu i izvanrednu homogenost položene boje. One se tu pojavljuju, iako znatno sušene,

⁴¹ *Cennino Cennini*, *Il libro dell'Arte*, Firenze 1859, pogl. XXXI, spominje tehniku gvaša: »togli un poco di biacca ben tirata con gomma arabica«. Na ovaj način, bez podloge polimenta, izvedene su sve minijature i ilustracije u zagrebačkoj Rolandini s izuzetkom modrog kaligrafskog inicijala u traktatu čiji je ultramarin vezan bjelancem. Dakako, zasićene boje su neposredno vezane gumiarabikom bez dodatka bjelila (biacche): cinober, ultramarin i crna.

u karakterističnoj skali francuskih kodeksa s blijedim nijansama kraplaka, uobičajenim pepeljastosivim tonovima, vedrim azurom, pa izvanredno finim pigmentom cinobera. Na kraju, sjeća na francusku minijaturu i sam način blijedog inkarnata koji preuzima bjelokosni ton pergamene tek s crveno označenim usnama i obrazima.⁴² Tipovi haljina s osobitim drapiranjem plašta, krzneni ovratnici, crnobijeli porubi haljina, detalji odijevanja s nizom dugmadi, bijele kape u muškaraca, karakterističan ukras glave kod žena s povezom podbrat-

⁴² Réau L., *L'Histoire de la peinture*, nav. djelo, str 22, 23. — Hermann H. J., nav. djelo, str. 73.

12 Makrosnimka u radentnom svjetlu sredine desnog stupca posljednje strane (125v) Rolandine zagrebačke Metropolitane MR 109 s imenom autora

ka, cjelokupna suzdržana gestikulacija i profinjenost kretnje, sve to ponavlja francuski ukus koji je usvojila rana bolonjska minijatura, i to najprije upravo u juridičkim kodeksima iz druge polovine XIII stoljeća.

Estetski prostor ilustracija zagrebačke *Rolandine* u duhu je intonacije brzog snalaženja u tekstu, i sam sveden na značenje simbola, čak abrevijatura, pa je u svojim skromnim dimenzijama izražen personifikacijom najbitnijih pojmova kritičkog momenta teksta. Uvijek dvodimenzionalan, taj je prostor arhitektonskim detaljem najčešće podijeljen u dvije ćelije unutar kojih se odvajaju dvije skupine protagonista odražavajući određeni dualizam obaveze i izvršenja, pravde i krivnje. Scenski rekviziti, oni najnužniji, najčešće su preuzeti iz starije ikonografije (edikule okrugle poput kula, tipovi sjedišta, oblik odra što podsjećaju na bizantinsku inspiraciju). Nastupaju samo ljudi, ne okružuje ih čak ni začarani svijet maštovitih bića što inače svojom bizarnom igrom na marginama unose vedrinu u tmurnu suhoparnost drugih pravnih kodeksa. Žene se rjeđe pojavljuju u toj sredini zabrinutih muškaraca, tada su uvijek u emociji koju prikrivaju suzdržanom gestikulacijom. Nema ničega vulgarnog pa su i najmučnije scene nijansirane tako da djeluju više kobnom težinom sadržaja, nego surovošću prizora. Gracija zrači iz simboličke gestikulacije ovih mladenačkih međusobno sličnih likova koji sa svojom crnom obucom tek dodiruju tlo.

Materija slike izvedena je bez polimentera, bez ukrasa zlatnih listića, lavirano na samoj površini pergamene. Crtež sepijom u žaru formuliranja živahno prati obrise likova. Intenzitet game koncentriran je na zasićeni skupocjeni ultramarin uz koji žari crvenilo finog cinobera

oporo suprotstavljenog nježnom skladu kraplaka, sivila i azura. Blijedi inkarnat likova s nježnim sjenama iznad očiju, bez zelenog podslikavanja s jedinim bjelokosnim tonom pergamene koji prosijava kroz blijedoružičaste namaze oživljen je ružičastim točkama crvenila koje se doimlju gotovo arhaički. U taj sklad crteža i boja oporost unosi razmjerno krupnim kistom naknadno slikana modra pozadina nehajno prateći ili čak prelazeći preko iscrtanih profila kojima nagrđuje obris. Ima, dakako, partija više njegovanih, uspjeljih u crtežu i boji, ali nema razlike u stilu.

Na stiješnjenom prostoru svojeg malog formata zagrebačka *Rolandina* nije mogla ni razviti sve dekorativne efekte i virtuoznost suvremenih juridičkih kodeksa, prvih u Evropi, koji su bili pisani na tlu Italije. U drugoj polovini XIII st. bolonjska je minijatura dala upravo u skupini pravnih kodeksa svoj dragocjen i najoriginalniji prilog u uskom i još nedovoljno istraženom krugu slikara Oderisija da Gubbio (1240—1299).⁴³ Sam Dante spominje njegovu vezu s pariškim, odnosno francuskim minijaturama. Pod njegovim utjecajem, i u djelokrugu njegova stila, nastali su po mišljenju Salmijevu⁴⁴ iluminirani kodeksi bolonjske *Matrikule drvodjelaca* iz 1270.⁴⁵ godine i Justinijanov

⁴³ D'Ancona, La miniature ital., nav. djelo, str. 14, 15. — *Isti*: L'Arte di Oderisi da Gubbio, Dedalo II (1921—1922), str. 89. — Filippini G., Oderisi da Gubbio, Comune di Bologna XX (1933). Fava — Salmi, nav. djelo, str. 288. — Salmi, L'Enluminure, nav. djelo, str. 15, 16, 17.

⁴⁴ Fava — Salmi, nav. djelo, str. 287.

⁴⁵ *Ibid.*, fig. 127.

Infortiatum u Torinu, također iz 1270. godine.⁴⁶ Upravo s tim krugom ima zagrebačka *Rolandina* iako ne na istoj kvaliteti određene srodnosti. Po suzdržanom vegetabilnom ukrasu, po proporcijama likova, tipovima figura, grafiji očiju i tehnici slikanja, uz određene kaligrfske detalje, zagrebački kodeks pokazuje sličnost s bolonjskom *matrikulom stolara*. S Justinijanovim *Infortiatumom* u Torinu zblizuje zagrebački kodeks, osim srodne ikonografije pravnog sadržaja, izvjestan tip odjevanja muškaraca i žena, način drapiranja, slična vedra gama boja (kraplak, ultramarin, cinober, pepeljastosiva), ima neke sličnosti i s vegetabilnim ukrasima,⁴⁷ iako ih je minijator *Rolandine* sveo samo na inicijale, izostavivši drolerije koje se javljaju u oba pisana spomenika. Sedam godina mlađa, zagrebačka *Rolandina* i dalje zadržava vedrinu boja, graciju likova, stil i duh tog bolonjskog kruga. Sažeta i svedena na njezino malo mjerilo likovna je građa usklađena, ponesena, obogaćena novim predodžbama *Rolandina* dei Passegeri. Nenametljiva prisutnost notara koji vještinom interpretira zakon, a ne imponira vlašću poput Justinijana cara-

⁴⁶ *Ibid.*, str. 284, 288, — R. Longhi, *La pittura italiana I* Bologna.

⁴⁷ *D'Ancona*, *La miniature ital.*, nav. djelo, sl. 14, 15, tabl. X. — *Fava — Salmi*, nav. djelo, fig. 127.

-sua novi je element u juridičkoj ikonografiji. Sve nas to uvjerava u pretpostavku da je sedamdesetogodišnjak *Rolandino*, jedan od najuglednijih građana Bolonje⁴⁸ sudjelovao ili utjecao na zamisao ilustracija, kao i na izbor skriptorija kojemu je povjerio likovnu opremu svojeg djela. Nastavljajući tu misao pretpostavljamo da je *Rolandina* nastala u širokom krugu utjecaja tajnovitog, nama nepoznatog, a Danteu tako bliskog Oderisija da Gubbio koji je naročito utjecao na razvoj rane bolonjske minijature iz druge polovine XIII stoljeća. U zagrebačkoj *Rolandini* očituje se nova izvorna ikonografija, precizna i humana u svojoj interpretaciji čovjeka koji se našao pred slovom zakona pa uz pomoć sugrađanina notara nalazi rješenje. Po originalnosti te ikonografije, po vremenu nastanka godine 1277, bogatstvom i stilom svoje opreme ostaje ovo djelo neobično rijedak i dragocjen dokument visoke urbane kulturne sredine iz koje je potekao. Stilska pripadnost ovog kodeksa skriptoriju u Bolonji koji je nastavljao iskustva Oderisija zanimljiv je prilog započetom proučavanju ove originalne ličnosti. Malo ima ilustracija iz kruga vodeće bolonjske minijature XIII pa čak i XIV stoljeća koje bi izgrađenost pravne svijesti tako neposredno ilustrale i adekvatnim sadržajem i likovnom opremom kao mala zagrebačka *Rolandina*.

Riassunto

Nella Biblioteca Metropolitana di Zagabria è conservato un antichissimo e raro manoscritto della SUMMA ARTIS NOTARIE — La ROLANDINA, opera famosa del celebre notaio bolognese *Rolandino de' Passegeri* (1207—1300). La SUMMA ed il TRACTATUS NOTULARUM (aggiunto alla fine) furono copiati nell'anno 1277 da un altro contemporaneo bolognese: in notaio *Johannes Turigani*. In questo manoscritto la ROLANDINA è divisa in due parti: la prima pratica (I. — VIII cap.) e la seconda parte teorica (IX — X cap.).

La scrittura nella celebre «littera bononiensis» è in due colonne, alle volte con le rubriche e con le iniziali calligrafiche. La SUMMA più fastosa del TRACTATUS, ha anche iniziali floreali ed istoriate, e inoltre anche le otto illustrazioni concernenti ai capitoli: De dote (II), De debitis (III), De cessionibus (IV), De locationibus (V), cap. VI, cap. VII, De ultimis voluntatibus (VIII), De ordine Juditiorum (IX).

Secondo il soggetto, queste illustrazioni appartengono alla vasta iconografia del diritto romano, ma esse si distinguono già dal gruppo ristretto delle opere di Giustiniano per la loro interpretazione individuale. Questa distinzione si manifesta nell'eliminazione frequente della persona imperiale o giuridica di Giustiniano, non-

ché in una laconica formulazione figurativa di ogni caso a parte, invece di un noioso variare delle scene simili.

Le figure sono disposte in due gruppi, differenti dal punto di vista giuridico. Solo i protagonisti sono sulla scena: come simboli esprimono, con la loro presenza e con i loro movimenti ben definiti, il puro caso giuridico. Questa rude materia e compenetrata quasi sempre da un momento sentimentale. Proprio in questo dualismo di riflessione e di emozione — le illustrazioni di queste annotazioni notarili si distinguono assai del tono decretale nella iconografia giustiniana.

Lo stile delle illustrazioni ci rimanda al primo periodo della miniatura giuridica bolognese, nel terzo quarto del Duecento, il quale periodo, nonostante al' recente importo francese, ha conservato nello stesso tempo i segni tradizionali e locali. E questo il gruppo delle miniature che si sviluppano sotto l'influsso di Oderisi da Gubbio nel circolo caratterizzato dal ms della Matricola dei Legnami di Bologna (1270) e dell' *Infortiatum* di Torino (1270). Sullo spazio ristretto del formato piccolo della ROLANDINA di Zagabria, non potevano svolgersi tutti gli effetti decorativi, lo splendore e la virtuosità di codesta arte: vengono riassunti ma pure arricchiti e animati dalle percezioni nuove di *Rolandino*.